

Александар СТОЈАНОВИЋ
Институт за новију историју Србије

ПРОЈЕКАТ ИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈЕ ЗЕМЉЕ ПО СРПСКОМ ЦИВИЛНОМ/КУЛТУРНОМ ПЛАНУ (1942–1944)

АПСТРАКТ: Српски цивилни/културни план настао је на иницијативу Владимира Велмар-Јанковића у току окупације Србије 1942–1944. и представља јединствен пројекат организовања готово свих области цивилног живота српског народа. У оквиру његовог техничког сектора разматран је и план послератне индустријализације земље. У раду су представљени основни елементи Српског цивилног/културног плана са освртом на процес међуратне индустријализације и по први пут објављен оригинални извештај и реферат Одбора за индустријализацију земље.

Кључне речи: Српски цивилни/културни план, индустријализација, етатизација, задружна привреда, пољопривреда, Владимир Велмар-Јанковић, Милосав Васиљевић, ЈНП Збор

Српски цивилни/културни план

Идеја о једном свеобухватном плану преуређења националног живота Срба настала је у Министарству просвете и вера владе Милана Недића крајем 1942. године. Творац овог пројекта и његов главни протагониста је био Владимир Велмар-Јанковић, помоћник министра просвете и вера у Комесаријату Милана Аћимовића и Влади народног спаса генерала Недића.¹

---

¹ Прво јавно помињање Српског цивилног плана под именом „Српски план живота” учињено је на предавању просветним радницима „Отаџбина и интелигенција”, одржаном 9. новембра 1942. године (Говор је објављен као В. Велмар-Јанковић, „Отаџбина и интелигенција”, *Просветни гласник* бр.1/1944). Велмар-Јанковић у свом писму Милану Недићу

Иако правник по струци, у међуратном периоду се истакао књижевним и драмским радом, а био је члан или истакнути идеолог неколицине српских и југословенских десничарских организација.² За време окупације постављен је на функцију помоћника министра просвете и вера (првобитно помоћник комесара) и имао пресудан утицај на културне токове у земљи.³ Осврћући се на српску историју, посебно период од Првог српског устанка до Другог светског рата, Велмар-Јанковић је истицао велику способност Срба да се у рату жртвују и изборе за свој биолошки опстанак и напредак, али и исто тако велику неспособност да у мирнодопским условима организују одговарајући цивилни живот и нешто од свог великог ратног потенцијала преточе у цивилизацијске и културне тековине.⁴ Позивајући се на тренутни историјски моменат, који је био крајње неповољан за Србе, Велмар-Јанковић је инсистирао на увођењу планског цивилног живота, које је од нај-

---

(Војни Архив, Недићева грађа, кутија 35, ф2, документ 46) каже да је на идеју о таквом плану дошао у јесен 1942. године и да је то основни мотив за реформу Универзитета. Љубица Кандић наводи да је идеја о плану настала крајем 1942. године оживљавањем неких идеја Српског културног клуба у окупационим условима (Љубица Кандић, *Историја Правног факултета у Београду 1941–1945*, Београд 2005, стр. 35). Траг плана о организацији цивилног живота иде дубље у прошлост, јер су неке идеје о њему назначене још у Велмар-Јанковићевом „*Погледу с Калемегдана*”.

² Врхунац његове књижевничке каријере представља дело „*Поглед с Калемегдана*” (Београд 1938), а за неколико драмских комада био је награђиван и државним наградама. На српској десници је прошао кроз готово све политичке организације: био је сарадник Народне одбране и Јадранске страже, а идеолог и функционер Југословенске акције (са којом се утопио у ЈНП Збор, који је убрзо потом напустио). Једно време је деловао и у Српском културном клубу, али је из њега уклоњен због сукоба с Владимиром Ћоровићем (Историјски архив Београда, Фонд: БДС, предмет J-24).

³ Према неким обавештајним доставама, Велмар-Јанковић је био сива еминенција министарства просвете и имао већи утицај од самог министра Јонића (ИаБ, БДС, J-87). Иако је формално био само виши државни чиновник, имао је изузетан утицај на културну политику Србије за време окупације, јер је председавао Главним просветним саветом и био главни организатор реформе Универзитета. Практично сва планска културна и идеолошка делатност министарства (и једног дела Недићеве владе) били су под његовом контролом, док је он о својим акцијама претпостављене (Недића и Јонића) само спорадично обавештавао. На основу доступних извора не може се јасно закључити одакле је Велмар-Јанковић црпео толики ауторитет, поготово када се узму у обзир његови предратни конфликти са Љотићем и многим утицајним личностима српске политичке и културне сцене. Постоје снажне индикације да је сарађивао са Гестапом, али о томе нема конкретних материјалних доказа.

⁴ Ову своју теорију Велмар-Јанковић је често износио у јавност крајем 1942. године. О потреби организације цивилног живота писао је и ректору Универзитета др Николи Поповићу (8. децембра 1942): „*Ми смо показали велики потенцијал ратничког и јуначког живота, а слаб потенцијал цивилног и разумног живота. Нешто од своје ратнежртвене српности морамо пренети на боље организовање цивилног живота, јер нам иначе прети опасност да изгубимо тековине задобивене великим биолошким напрезањима и губитком снаге у ратовима (1804–1918) и то да их изгубимо због неорганизованости и дезоријентације за време мира (1918–1941)*”. (АС „Г-3, ГПС, ф8).

већег значаја за биолошки опстанак народа. Сам план је у иницијалним документима називан Српски цивилни план, Српски план живота или Општи државни план, да би после само неколико месеци био насловљен као Српски културни план.⁵ Концепт плана почива на три основа елемента: деполитизацији, континуитету и национализму (вредносном уређењу живота према српским националним вредностима).⁶ Приликом навођења дефинисаних проблема из Српског културног плана, Велмар-Јанковић објашњава да код барем 80 одсто њих политичка и идеолошка оријентација немају апсолутно никакву улогу, а да су многи од тих послова толико сложени да ће се радити генерацијама, што неминовно доноси и политичке промене.⁷ Спровођење планске политике кроз неколико поколења, а у циљу остварења националних интереса, промовише се као врховна патриотска дужност, уз истицање да српско друштво није имало никакву организовану политику још од Начертанија Илије Гарашанина.⁸

У дефинисању кључних питања за будући српски цивилни живот и изради предлога решења Министарство просвете и вера ослањало се на реформисани Београдски универзитет. Поверљивим службеним дописом од 8. децембра 1942. године Владимир Велмар-Јанковић се обратио проф. др Николи Поповићу, ректору Универзитета и председнику Универзитетског Сената, са захтевом да се Сенату изложе основне замисли за израду Српског цивилног плана.⁹ Универзитетско руководство је ревностно прихватило са-

⁵ Под тим именом је представљен широј јавности (крајем 1943. године), а тако се назива и у кореспонденцији Министарства са универзитетским одборима, као и у насловима реферата и смерница пројеката.

⁶ „Требало би, несумњиво, најважније ствари нашег биолошког, духовног, економског и техничког опстанка учинити колико је год могућно независним од повремених политичког курса са површине, или бар смањити у великој мери слабење отправљања важних народних послова кроз политички утицај... То значи да треба да имамо извешан број задатака које администрација у интересу српске народне заједнице има да свршава без обзира на моменталну политичку или партиску ситуацију или комбинаторику. Живот нације има да буде видно садржан у извесним основним задацима, у њиховом постављању, у њиховој организацији и у снажној конструкцији те организације, која треба да је примљена по општем пристанку. Ти задаци у свом извршењу не треба да зависе од коњуктуре политичке власти.” (В. Велмар-Јанковић, *Путеви српског самосналажења-расматрања уз Српски цивилни план*, “Просветни Гласник” бр. 11-12/1943).

⁷ Исто.

⁸ „За тај план новог живота и за његову органску везу са старим српским снагама и са старим српским редом треба без оклевања, јер смо у крајњој нужди, без чекања јер ни судбина нас чекати неће, приступити радном организовању свих установа које су у стању да врше своју функцију преображаја народног. Важно је да он добије облик једног система по обновљеној Гарашаниновој формули и да терет његовог извршења примимо сви на себе подједнако и заједничким силама. То је пут спаса.” (В. Велмар-Јанковић, *Отаџбина и интелигенција*, “Просветни гласник” бр.1/1944).

⁹ Писмо ректору Поповићу је од суштинског значаја за проучавање иницијалних идеја и мотивације за пројекат Српског цивилног плана (АС ,ГЗ, ГПС, ф8).

радњу и одмах започело да разматра основне проблеме српског живота како би израдили реферате за њихово решавање. Формирана је Матична универзитетска комисија, чији је основни задатак био дефинисање главних пројеката (проблема цивилног живота), одређивање степена приоритета пројекта, као и одређивање временског периода неопходног за њихову израду. У састав ове комисије су ушли:

проф. др Никола Поповић, ректор Универзитета,
др Никола Радојчић, редовни професор Филозофског факултета и члан СКА,
инж. Милосав Васиљевић, редовни професор Техничког факултета,
проф. др Бранко Поповић, декан Техничког факултета,
др Војислав Арновљевић, професор Медицинског факултета,
др Хенрих Барић, професор Универзитета,
проф. др Лазо Костић, декан Правног факултета и
Бранимир Малеш, начелник Министарства просвете.¹⁰

Матична комисија је у сарадњи са Саветодавним одбором са Универзитета одредила око 200 кључних проблема из области српског цивилног живота. Читав цивилни живот подељен је на четири сектора: национално-биолошки, национално-духовни, национално-технички и национално-економски, уз постојање одређеног броја вансекторских питања. Сви означени проблеми су груписани у ова четири сектора и групу вансекторских (међусекторских) проблема. Постепено се приступало одабиру факултетских одбора, који су имали задатак да израђују пројекте (путем реферата предлажу решења и дају смернице за решавање проблема).¹¹

Током пролећа 1943. године, у Министарству просвете и вера су оформљене I и II редакција Српског цивилног плана, на основу којих је израђен шематизам „предрадње за Српски цивилни план“, који је требало да представља основ за даљи рад.¹² Након тога је остављено времена и

¹⁰ Састав Матичне комисије наводи се у Ј. Кандић, н.д, стр. 38. Веће учешће у изради пројеката за Српски цивилни план имао је Саветодавни одбор са Универзитета, у коме су поред чланова Матичне комисије Н. Поповића, Н. Радојчића, Л. Костића, Б. Поповића, В. Арновљевића и М. Васиљевића били још др Веселин Чајкановић, декан Филозофског факултета, др Радослав М. Грујић, декан Теолошког факултета и др Михаило Градојевић, декан Пољопривредног факултета (АС, Г-3, ГПС, издвојена грађа и ВА, Недићева грађа, 35-2-2).

¹¹ Уз наслов сваког проблема стајала су два атрибута: римским бројевима (од 1 до 4) означавана је природа проблема (I-опште националне потребе, II-потребе стваралаштва и истраживача, III-потребе практичног живота и IV-административне и персоналне потребе), а различитим бојама степен хитности извршења пројекта (хитно, хитно и императивно, хронично (пребацује се на деценије), хронично али хитно и императивно, постепено и природно). На шематизмима предрадњи али и на појединим извештајима одбора и рефератима, руком су вршене интервенције, према којима је у неким случајевима и по више пута мењан степен хитности пројекта (ВА, Недићева грађа, 35-2-1/33).

¹² Шематизам се чува у Војном архиву (ВА, Недићева грађа, кутија 35, ф2/2). Коришћен је као доказ од стране Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, где је заведен под инв. бр. 1776-III.

простора факултетским одборима и одборима при СКА да израде и доставе елаборате и смернице, на чему се активно радило током лета и јесени 1943. године.¹³

На следећи ниво израде Српског цивилног/културног плана требало је да се пређе крајем 1943. године. После саветовања са новим сазивом Главног просветног савета, Велмар-Јанковић је увидео да детаљнија разрада посебних смерница и израда реферата за читав низ проблема, као и почетак имплементације решења у областима у којима је теоријска основа постављена, далеко превазилазе ингеренције Министарства просвете и вера, те је покушао да Српски цивилни/културни план постави на ниво међуминистарског питања. Замисао је била да се формира међуминистарски одбор, који би уз матични одбор надаље руководио планом. Са припремљеним рефератом на ту тему и списком захтева Велмар-Јанковић је затражио пријем код председника владе Милана Недића, али из непознатих разлога није примљен.¹⁴ Док су ова питања била актуелна и отворена, појавио се већи број чланака у стручној и дневној штампи у којима је приказан Српски цивилни/културни план, али није могуће јасно утврдити да ли је и у којој мери Велмар-Јанковић на овај начин покушао да Недића стави пред свршен чин, рачунајући на утицај дела јавности и евентуалну подршку окупатора.¹⁵ Како није успео да од Недића добије дозволу за прелазак на следећи ниво радњи на изради плана, Велмар-Јанковић је наставио рад у дотадашњим оквирима уз сарадњу Универзитета, све до почетка савезничког бомбардовања Београда када је велики део професора напустио престоницу из безбедносних разлога. Тиме је знатно успорена израда преосталих пројеката. Када је исход рата био већ потпуно изванредан, у жеку савезничког

¹³ О живој активности сведоче бројни реферати који су урађени у овом периоду, али и велики број дописа које је Велмар-Јанковић слао СКА или факултетским одборима да би добио обавештење о напретку посла (АС, Г-3, ГПС, ф14).

¹⁴ „Како је посао СКП ушао у стадиум који надраста компетенцију Министарства просвете и вера, потребно би било да се створи један интерминистеријални одбор који би, са досадашњим одбором као матицом, и уз потребна овлашћења Владе, свршавао даљи посао индивидуалног планирања сваког проблема и потпроблема уз помоћ свих министарстава и државних установа;” (ВА, Недићева грађа, 35-2-46).

¹⁵ На свечаности у Коларчевој задужбини 10. новембра 1943. у својим обраћањима окупљеним и министар Јонић и помоћник министра Велмар-Јанковић посветили су значајну пажњу Српском цивилно/културном плану. Њихови говори су потом преношени у дневној штампи („Обнова”, „Српски народ”), а готово у целини су пренети у “Просветном гласнику” бр. 11-12/1943. На тај начин је јавности на „велика врата” представљен Српски културни план, са већином проблема који се налазе и на финалној верзији документа. Недић је због болести био спречен да присуствује свечаности, али је у поздравном писму и помену план, доводећи га у везу са Државним просветним планом. Министар Јонић је и у свом говору поводом отварања Универзитета поново истакао значај плана за српски народ и његову будућност („Просветни гласник” бр. 2/1944).

бомбардовања, рад је и формално обустављен, а до тада израђени елаборати су похрањени у сефу Народне банке, где су и дочекали ослобођење.

Рад на Српском цивилном/културном плану текао је од краја 1942. године до лета 1944. године. Одвијао се у уско-стручним и академским круговима и шира јавност није често обавештавана о њему. Динамика рада се мењала због околности које је наметао живот у окупираном Београду, посебно од режима рада Универзитета.¹⁶ Коначни списак прихваћених проблема Српског цивилног/културног плана садржи 169 секторских питања, као и девет вансекторских/међусекторских проблема. Када се критички сагледа, може се закључити да је план у највећем свом делу заиста био практично и стручно усмерен, без икаквих политичких или идеолошких утицаја. Највећи део тих решења био би применљив у сваком облику друштвеног уређења и значајно би унапредио квалитет свакодневног живота, дајући добру основу за даљи напредак.¹⁷ Идеолошке примесе могу се уочити код појединих питања из техничког и економског сектора, као и у смерницама и рефератима датим уз питање „Заштита српске крви и потомства” (које припада биолошком сектору). Оне се превасходно испољавају на пољу организовања рада, производње на селу, увођења и јачања задружних установа, реконструкцији индустрије у циљу јачања пољопривредних потенцијала.¹⁸ Иако се рад Недићеве владе и њених истакнутих чиновника у нашој историографији често приказује као домаћа варијанта фашизма и националсоцијализма, у самом Српском цивилном/културном плану нема елемената за извођење таквог закључка.

У свом највећем делу, Српски цивилни/културни план никада није спровођен. За један значајан број означених проблема нису дате смернице и урађени елаборати, и поред тога што су одбори за њихову израду били именовани. Материјали везани за план и неколико нацрта и шематизама постали су доказни материјал у судским процесима које је иницирала Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача.¹⁹

¹⁶ Анализом сачуваних реферата може се уочити да је већина настала у периоду од краја 1942. до средине 1944. године, када Универзитет није одржавао редовну наставу, што на конкретном примеру Правног факултета доказује и Љубица Кандић (Љ. Кандић, н. д, стр. 40).

¹⁷ Неколико решења предложених у Српском цивилном/културном плану оствариле су комунистичке власти у послератном периоду, али није могуће утврдити јесу ли се и у којој мери служили пројектима израђеним за време окупације.

¹⁸ У овим областима примећује се утицај органске филозофије и политичке теорије, као и идеологије ЈНП Збор, чији је истакнути члан инж. Милосав Васиљевић учествовао у изради великог дела елабората и смерница. Овај део Српског цивилног/културног плана био је усклађен са идеологијом националне обнове, повратка селу и традиционалним вредностима, и припреми за постављање друштва на задружну основу.

¹⁹ Одлука о утврђивању злочина окупатора и њихових помагача терети Владимира Велмар-Јанковића за издају народа, политичку сарадњу са окупатором, распиривање националне мржње и братоубилачког рата, учешће у организовању злочина: убистава, хапшења, си-

Технички сектор Српског цивилног/културног плана

Технички сектор Српског цивилног/културног плана бавио се проблематиком која се односила на националну енергетику, грађевину и инфраструктурне пројекте. На овом сектору остварена је блиска сарадња са Техничким факултетом Универзитета у Београду, чије је бројно наставно и научно особље учествовало у изради елабората. Министарство просвете и вера у оквиру предрадни за Српски културни план дефинисало је 29 проблема из ових области. Из сачуване архивске грађе може се закључити да је већина предложених решења из области енергетике и индустријализације требало да обезбеди државну контролу над значајним енергетским ресурсима и водећу улогу државе у планирању привреде и индустријске производње. У те сврхе предлагана је национализација и етатизација широких размера. У области грађевине и урбанизма учињени су напори да се увођењем јединствених стандарда и реорганизацијом урбанистичких установа заведе ред и омогући дугорочно планирање. Оснивањем једног броја савета и завода (Врховни земаљски технички савет, Хемијско-технолошки савет, Централни хемијско-технолошки завод) требало је омогућити да контролу над свим пословима из ових области врше афирмисани експерти, чиме би се полуге дугорочног планирања и развоја у тим областима повериле струци. У области индустријализације земље нека од предвиђених решења била су и у предратном периоду истицана као део политичког програма ЈНП Збор.²⁰ Процес индустријализације био би вођен под претпоставком формирања задружне пољопривредне заједнице, у којој је основна функција индустрије да апсорбује вишак радне снаге и становништва са села и да се развија на начин који би најбоље потпомогао развој задружне пољопривреде.²¹

стематског терора и др. Срж његове кривице односи се на иницирање и вођење Српског цивилног плана, којом се стварала „основа за фашизирање под видом чисте, “деполитизирани” науке” (АЈ, 110-85-659). Као саучесници на овом послу били су означени чланови Саветодавног одбора са Универзитета, који су такође били оптужени.

²⁰ Реч је пре свега о повратку на земљорадњу, као основну привредну грану и главни експортни потенцијал земље. Сталешко („органско“) удруживање у задруге, преко којих би се вршила привредна размена између пољопривреде, индустрије и тржишта, такође је било једно од основних политичких начела Димитрија Љотића и ЈНП Збор.

²¹ Социјалистичка историографија је деценијама претерано истицала напоре Недићеве владе да за време окупације подигне пољопривредну производњу и оживи индустрију у мери у којој је то било могуће, приписујући ово деловање тобожњим уклапањем Србије у систем тзв. „Нове Европе“ и помагању немачких ратних циљева. Концепт „Нове Европе“ и Југоистока као извора сировина и допунског економског простора разрађиван је интензивно од стране бројних немачких економиста и идеолога у међуратном периоду (Milan Ristović, *Nemački „Novi poredak“ i jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45 – planovi o budućnosti i praksa*, Beograd 1991), али су решења понуђена у Српском цивилном/културном плану у супротности са овим концептом. Југословенски простор је у пракси био најближи овом концепту за владе Милана Стојадиновића и владе Цветковић-Мачек, када су се огромне количине пољопривредних добара, руда и дрвене грађе извозили у Немачку.

Положај индустрије у Југославији у последњим међуратним годинама²²

У међуратном периоду Југославија је располагала елементарним условима за развој индустрије са израженом сировинском основом. Величина и капацитет њеног тржишта предњачили су у односу на могућности развијања широког спектра индустријских делатности, јер је бржи развитак индустрије (и привреде уопште) био онемогућен због недостатка капитала, лоше инфраструктуре и недовољно стручне радне снаге у земљи.²³ У првој послератној деценији највише се развила прерађивачка индустрија, која је доносила брз и релативно велик профит инвеститорима, док базична индустрија у истом периоду готово да није ни постојала. Металургија, али и поједине друге гране тешке индустрије значајније су се развиле тек у годинама непосредно пред избијање Другог светског рата, када је свету који се интензивно наоружавао за рат затребало обиље сировина са којима је располагала Југославија.²⁴ Сагледан у целини, процес индустријализације земље у међуратном периоду одвијао се стихијски и углавном био сведен на приватну иницијативу (уз велико учешће страног капитала). Погодовали су му велико тржиште и снажна царинска заштита домаће индустрије. Од друге половине тридесетих година уочава се појачано присуство државних интервенција у области привреде, а поготово индустрије. Тежило се што рационалнијој употреби ресурса, у циљу јачања економских и одбрамбених потенцијала земље. Висок степен државног утицаја на руковођење индустријом навело је Смиљану Ђуровић и Драгана Алексића да инду-

²² Анализа југословенске привреде и индустрије није предмет овог чланка, па је зато дат само сумарни осврт на опште одлике међуратне индустријализације. Значајно опширније информације о проблематици међуратне привреде и индустријализације налазе се у: С. Димитријевић, *Владавина страног капитала у бившој Југославији и Страни капитал у привреди бивше Југославије* (Београд 1958); С. Ђуровић, *Државна интервенција у индустрији Југославије 1918–1941*, Београд 1986, С. Куколеча, *Индустрија Југославије 1918–1938*, Београд 1941, С. Куколеча, *Анализа привреде Југославије пред Други светски рат*, Београд 1956; М. Мirković, *Економска историја Југославије*, Zagreb 1968; Н. Шобелић, *Привреда Југославије*, књ. 1, Београд 1977 и Д. Алексић, *Држава и привреда у Краљевини СХС*, Београд 2010.

²³ Звон овога знатно брже су се развиле прехранбена, дрвна и текстилна индустрија, док су хемијска и метална индустрија заостајале у развоју (Драган Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд 2002, стр. 50).

²⁴ У овом процесу пресудну улогу одиграо је страни капитал. У домаћем приватном и државном власништву налазиле су се само три топионице и ваљаонице гвожђа (Вареш, Зеница и Земун), док је знатно већи број производних капацитета био у власништву страног капитала (пет топионица гвожђа, три топионице антимона, две топионице цинка, две топионице олова, једна топионица бакра са постројењем за електролизу, четири ваљаонице гвожђа и четири челичане).

стријску политику Југославије у периоду 1935–1941. окарактеришу као „плански руковођену од стране државе“.²⁵

СЕКТОР Т

28-ИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈА ЗЕМЉЕ²⁶

ОДБОР: инж. Милосав Васиљевић, ред. проф. Унив.
др Милан Луковић, ред. проф. Унив.
др инж. Панта Тутунџић, ванред. проф. Унив.
инж. Павле Васић, ванред. проф. Унив.
инж. Божић Кнежевић, ванред. проф. Унив. у пенз.
арх. Бранислав Којић, доцент Унив.
инж. Душан Витас, доцент Унив.
др инж. Гојко Влајинац, доцент Унив.²⁷

ПОДНАСЛОВИ ЗАДАТАКА

СМЕРНИЦЕ: Проблем индустријализације земље је врло сложен, у тесној и компликованој повезаности са економским, социјалним, финансиским и геополитичким условима земље, те се услед тога мора третирати као органски део на првом месту економског проблема у оквиру општег културног програма државе.

Приступањем решавању проблема индустријализације намећу се као најбитнији конструктивни елементи-социјално уређење у вези са основним

²⁵ Драган Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, стр. 51.

²⁶ АЈ, ф110-551-542/545. Документ наводимо у целини, са свим граматичким и словним грешкама оригинала, у визуелној форми која је идентична оригиналном извештају одбора.

²⁷ Сачувана је одлука којом Велмар-Јанковић именује чланове одбора (АЈ,110-551-517/519). Чланови одбора били су подвргнути испитивању од стране Суда части по ослобођењу земље. Казном удаљавања са Универзитета због бекства из земље кажњени су Милосав Васиљевић и Гојко Влајинац (Наташа Милићевић, *Југословенска власт и српско грађанство 1944–1950*, Београд 2009, стр. 341–348). Инж. Павле Васић кажњен је удаљавањем са Универзитета, иако је изнео одбрану пред Судом части који је и констатовао бројне олакшавајуће околности (Момчило Митровић, *Српска национална част пред законом 1945.*, Београд 2007, стр. 159–167). Милосав Васиљевић, један од главних идеолога ЈНП Збор и неформални председник одбора, успео је да побегне из земље. Против њега је вођен поступак за издају народа пред Државном комисијом за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, али су западни савезници одбили да га изруче комунистичким властима (о томе је сачувана одлука Фицроја Маклина). Милан Луковић био је председник одбора за национализацију рудника, док је Божић Кнежевић учествовао у раду одбора за електрификацију земље.

начелима државне заједнице, у којој се интереси појединаца имају битно подредити интересима заједнице. Из тога проистиче као најприроднија и најлогичнија конзеквенција: принцип строго дириговане индустрије, на основу једног општег индустриског закона и једног прецизно израђеног плана, као органског дела општег привредног плана, наравно, подељеног у етапе према важности и хитности.

Индустријализација једне земље као што је наша, са претежно пољопривредним карактером њене радиности и економије, може да буде убиствена, или обрнуто, може да послужи као основни инструменат за постигнуће социјално-економске равнотеже и благостања – већ према томе да ли се она развија бесплански слободном иницијативом и служи као средство за шпекулацију ради користи појединаца, или је пак спровођена у складу са (природним) условима земље и доброг дириговања као део општег културног плана земље.

Планска индустријализација имала би на првом месту да фаворизује онај део индустрије који ће не само бити у тесној вези са пољопривредом и служити њеном допуњавању, апсорбујући вишак сеоске радне снаге, већ јој служити и као потстрек за њено јачање и даљи рационалнији развитак – док би се остале врсте индустрије имале принципијелно развијати по обиму и положају у складу са националним проблемима и привредном важности, тако како би остали део радног капацитета државе, који нема природних услова за пољопривреду у њој могао наћи запослења. Другим речима, индустријализација не само да не сме да отстрањује, већ треба да својим природним развићем, још јаче да везује за земљу сав онај део народа који за то има природне услове, а она сама да апсорбује само вишак слободног радног капацитета.

Са гледишта овако постављеног проблема у целини, изгледа да би се целокупна индустрија земље могла поделити у четири битне категорије:

- 1) Индустрија која се заснива потпуно на важним домаћим сировинама или производима највећег дела природне народне радиности;
- 2) Индустрија важна са гледишта опште народних или посебних државних потреба, али за коју је потребно увозити извесне битне допунске сировине из иностранства;
- 3) Индустрија која се базира на рударству;
- 4) Остала ситнија индустрија споредне важности и потреба, али која ипак има природних услова за развитак.

Изгледа, са гледишта општих народних интереса, да би велики део индустрије прве категорије могао да се организује на задружној сонови, наравно такође као диригована и под строгом државном контролом.

Расматрајући у основи систем дириговања целокупне индустријализације земље, на првом месту се намеће проблем етатизације на комерцијалној основи.

Из овог система свакако би требало потпуно избацити арсеналски тип индустрије.

Једна од важних студија при обради плана индустријализације земље обухвата питање одређивања обима појединих индустрија и њиховог положаја, у складу са природним потребама и условима земље.

ТРАЈАЊЕ ПОСЛОВА

УСТАНОВЕ: Министарство просвете и вера.
Технички факултет.
Министарство народне привреде.
Министарство финансија.
Индустриска комора.

ЉУДИ

РЕФЕРАТИ: Извештај Одбора од марта 1944.

ПРИМЕДБЕ: Одбор је одлучио да већ за израду основних линија и за извршење предрадња предложи за сарадњу један број наших истакнутих економских и индустријских стручњака. Одбор сматра да би се по разради основних линија проблема и извршењу предрадња у границама компетенције и могућности тако проширеног одбора, исто питање требало пренети на једно тело шире компетенције, комбиновано из поменутог одбора и претставника Одељења за трговину и индустрију Министарства народне привреде, Министарства финансија и Индустриске коморе, као и са извесним допунским претставницима Техничког факултета – коме би претпројекат са предрадњама проширеног одбора служио као полазна основа за даљу разраду.

СРПСКИ ЦИВИЛНИ ПЛАН ОДБОР ЗА ИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈУ ЗЕМЉЕ

У вези одлуке Министарства просвете и вера о образовању одбора за рад у оквиру српског цивилног плана и акта Главног просветног савета С. бр 2308 од 31-ХП-1943 г., одбор за индустријализацију наше земље, састао се у више махова, те је успео да анализом проблема, разматрањем његових компонената и дискусијом основних принципа, у извесној мери добије је-

дну општу оријентацију у погледу основних линија проблема и да приступи проучавању припремних радова за његово решавање.

Већ одмах се мора констатовати, да је постављени проблем индустријализације земље врло сложен, у тесној и компликованој повезаности са економским, социјалним, финансиским и геополитичким условима земље, те се услед тога мора третирати као органски део на првом месту економског проблема у оквиру општег културног програма државе. Услед тога одбор је одлучио да већ за израду основних линија и за извршење предрадња предложи за сарадњу један број наших истакнутих економских и индустријских стручњака. Одбор сматра да би се по разради основних линија проблема и извршењу предрадња у границама компетенције и могућности тако проширеног одбора, исто питање требало пренети на једно тело шире компетенције, комбиновано из поменутог одбора и претставника Одељења за трговину и индустрију Министарства народне привреде, Министарства финансија и Индустријске коморе, као и са извесним допунским претставницима Тахничког факултета – коме би претпројекат са предрадњама проширеног одбора служио као полазна основа за даљу разраду.

Из досадашњих разматрања овога проблема у општим цртама, одбор је дошао до извесних констатација и гледишта, те жели да их у главним потезима изложи.

Пре свега, одбор поздравља ову иницијативу и сматра, да се и поред садашње неодређености основних података проблема (наше будуће државне границе, будуће привредно-политичке ситуације земље у оквиру опште европске политике, обима финансиске могућности и томе слично) – и услед тога, немогућности конкретне и детаљне разраде истог – ипак, у границама логичких предвиђања може: не само прикупити велики део потребних података, исцрпном дискусијом искристалисати општи појмови и схватања, већ и поставити основна начела и разрадити све основне проблеме – како би се по завршетку ратног стања могло одмах, са одређеном оријентацијом и потребним материјалом, приступити дефинитивној његовој редакцији и прогресивном реализовању, а не да се тек онда из једног набулозног стања почне са дискусијама.²⁸

Ако бацимо поглед на новији развитак наше индустрије јасно се могу запазити два битна различита периода: 1903–1914; и 1918–1941. У првоме,

²⁸ У извештају Одбора за индустријализацију земље налази се једно од врло малобројних помињања државе, државног уређења и државних граница. Као по правилу, у рефератима и извештајима одбора избегавала се употреба имена земље (Србија, Југославија), већ се обично користио термин „наша земља“. Није било ни помена граница нити употребе других националних атрибута, осим у неколицини пројеката из Духовног сектора, који су били усмерени на очување српског језика, историје и културне баштине. Питање државног уређења такође је заобилажено, или је остављано отвореним као у овом случају.

који је у погледу уставности, парламентаризма, економског напретка, финансиске стабилизације и општег напретка у земљи, најсјајнији период наше новије националне историје, питање подизања индустрије у земљи било је узето озбиљно у обзир и поред јасног схватања, да земљорадња претставља природно обележени пут наше основне привреде. До 1903 г. наша је земља била скоро у пуној економској зависности од Аустро-угарске, те како је такво стање било и сувише штетно по интересе земље, приступило се смело ослобођењу од те зависности. Донесен је закон о подизању домаће индустрије, и закон о општој аутономној царинској тарифи, који су се међусобно допуњавали. По закону о подизању домаће индустрије, свако индустриско предузеће могло се подићи само на законској бази повластице тј. по одобрењу Народне скупштине. Давањем повластица били су предвиђени сви уступци државе предузећу (у погледу: пореза, царинских ставова на увоз сировина, употребе грађе, попушта на железницама и т. сл.). Свако повлашћено предузеће било је под контролом државе. Приликом давања концесија нарочито је вођено рачуна о врсти индустрије, одн. о њеном значају по интересе државе. Тако се за релативно кратко време подиже значајан низ важних индустрија, у првом реду оних које се заснивају на важним домаћим сировинама и одговарају основним народним и државним потребама. Уложени капитал је већином био домаћи. Од чисто државних предузећа у том периоду постоје само три и то два рудника и једно војно.

У другом периоду од 1918–1941 године, а у саставу бивше Југославије можемо констатовати, да се и поред наглог пораста, индустрија подиже без икаквог плана као целина.²⁹ Извесан број државних институција као и цео низ приватних фабрика у вези са наоружањем, подижу се на основу извесних локалних програма, неприродно, без органске повезаности са осталим проблемима, без вођења рачуна о условима и финансиском ефекту. Остали безбројни низ малих и великих индустријских предузећа која су ницала и развијала се по слободној иницијативи приватног капитала, такође је остварен без икаквог органски повезаног плана једне централне компетенције, као и без икакве ефикасне контроле од стране државе, чак ни у погледу порекла капитала – па према томе у нескладу са природним условима и општим нездравим стањем у земљи. Појединци су од таквог стања имали велике користи, док широки слојеви народа огромне штете. Тек последњих година пред рат почиње извесан импулс државе у позитивном

²⁹ Сагледана са аспекта савремене економске историје, историјска анализа процеса индустријализације у Југославији, коју је извршио Одбор за индустријализацију земље, квалитетна је и објективна. Наука је недвосмислено утврдила да се процес индустријализације одвијао нагло и неконтролисано, што је уз демографски бум, тежак процес послератне обнове земље, те унутрашњу политичку и светску економску кризу допринело изузетно лошем стању у југословенској привреди (Драган Алексић, *Држава и привреда у Краљевини СХС*, стр. 40–80).

смеру, примењен на извесне индустријске гране важне по земаљску одбрану. (Југочелик, Индустрија мотора у Раковици, рафинерија бакра итд.), али и овде и поред извесних битних постигнутих резултата, искључиво у обиму локалног плана и интереса, са ефектом јако спутаним под условима страховито неприкладног законодавства, под штетним политичким утицајима, под владавином лаика, бирократизма и уз нерешеност масе основних питања.

Приступањем решавању проблема индустријализације у будућој држави, намећу се као најбитнији конструктивни елементи – социјално уређење у вези са основним начелима државне заједнице, у којој се интереси појединаца имају битно подредити интересима заједнице. Из тога проистиче као најприроднија и најлогичнија конзеквенција: принцип строго дириговане индустрије, на основу једног општег индустријског закона и једног прецизно израђеног плана, као органског дела општег привредног плана, наравно, подељеног у етапе према важности и хитности.

Индустријализација једне земље као што је наша, са претежно пољопривредним карактером њене радиности и економије, може да буде убиствена, или обрнуто, може да послужи као основни инструмент за постигнуће социјално-економске равнотеже и благостања – већ према томе да ли се она развија бесплански слободном иницијативом и служи као средство за спекулацију ради користи појединаца, или је пак спровођена у складу са (природним) условима земље и доброг дириговања као део општег културног плана земље.

Катастрофалан утицај беспланског, односно недиригованог развића индустрије на пољопривредну радиност, најбоље се изражава у нашем до-ратном стању. Док је наша пољопривреда која се састојала углавном из малих и врло малих поседа, остављена беспомоћно сама себи, обрађивана врло нерационално, продајући основне сировине без или са најпримитивнијим делимичним прерадама – у резултату била свела на сељака на ниво најбеднијег животног стандарда, дотле је индустрија – налазећи се у рукама малог броја људи већег капитала – била у стању да себи осигура високе зараде несразмерно високим ценама својих производа у односу на пољопривредне уз обезбеђење далеко бољег животног стандарда своме радеништву.

Услед тога је и наступила нездрава појава: да сељак напусти земљу и прелази у маси у индустријске раденике.

С обзиром дакле на чињеницу, да је природним условима највећи део капацитета радиности наше земље упућен на пољопривреду и да она у будућности услед тога има да преставља кичму наше привреде, планска индустријализација имала би на првом месту да фаворизује онај део индустрије која ће не само бити у тесној вези са пољопривредом и служити њеном допуњавању, апсорбујући вишак сеоске радне снаге, већ јој служити

и као потстрек за њено јачање и даљи рационалнији развитак – док би се остале врсте индустрије имале принципијелно развијати по обиму и положају у складу са националним проблемима и привредном важности тако, како би остали део радног капацитета државе, који нема природних услова за пољопривреду у њој могао наћи запослења. Другим речима: индустријализација не само да не сме да одстрањује већ треба својим природним развићем још јаче да везује за земљу сав онај део народа који за то има природне услове, а она само да апсорбује само вишак слободног радног капацитета.

Са гледишта овако постављеног проблема у целини, изгледа да би се целокупна индустрија земље могла поделити у четири битне категорије:

- 1) Индустрија која се заснива потпуно на важним домаћим сировинама или производима највећег дела природне народне радности (сељаштва), те према томе ову подиже, помаже и допуњује а поред тога одговара основним и главним животним потребама народа (индустрије: млечних производа, винарства и осталих алкохолних прерађевина, биљног уљарства, за прерађевине конзервирање воћа и поврћа, за разне прерађевине меса, шећера, млинарство; индустрија пољопривредног алата, индустрија за сваковрсну обраду и прераду дрвета, цементна индустрија, циглане итд.).
- 2) Индустрија важна са гледишта опште народних или посебних државних потреба, али за коју је потребно увозити извесне битне допунске сировине из иностранства, било услед тога што исте не претстављају прворазредну важност уопште нема у земљи или да не одговарају потребној каквоћи (текстилна индустрија вуне, лана, конопља, памука и свиле, индустрија кожних прерађевина, индустрија сапуна, важне машинске индустрије, извесне важне хемиске индустрије, индустрија стакла итд.)
- 3) Индустрија која се базира на рударству као: индустрија угља и његових прерађевина, топионичка индустрија, индустрија за прераде рударских сировина као: ковачнице, ваљаонице, извлачионице ливнице итд.
- 4) Остала ситнија индустрија споредне важности и потреба, али која ипак има природних услова за развитак.

Изгледа, са гледишта општих народних интереса, да би велики део индустрије прве категорије могао да се организује на задружној сонови, наравно такође као диригована и под строгом државном контролом.³⁰

³⁰ Задружно организована пољопривредна производња подвргнута државном дириговању привредом један је од основних циљева и политичких пројеката ЈНП Збор. Иако је задругарство чинило део политичке теорије и праксе и многих других политичких делатника

Задружна основа је у пуној мери социјална, јер омогућава, да највећи део нашег народа не остане неправедно експлоатисан и запостављен као произвођач основних сировина и жртва шпекулације појединог приватног великог капитала, већ да као произвођач полу или пуних продуката, ужива природно у потпуности користи свога труда. Исти је систем економичан у пуној мери, јер здруживањем омогућава куд и камо већи рентабилитет производње и бољу каквоћу, што нарочито важи за мале поседе – те према томе и добар пласман стандардних производа на домаћим и страним тржиштима. Поред тога он најприродније омогућава регулисање запослености вишка пољопривредног радног капацитета.

Расматрајући у основи систем дириговања целокупне индустријализације земље, на првом месту се намеће проблем етатизације на комерцијалној основи, као посебан проблем који заслужује нарочито пажњу, а поглавито питање: у ком би се обиму и облику најцелисходније овај систем имао примити. Принцип, да је по опште интересе заједнице најисправније, да битни извори државног богатства и приврених вредности од виталне важности по заједницу и државу, треба да буду потпуно сачувани од шпекулације великог стила да не би постали средством за богаћење појединаца (требало би спровести доследно) појављујући се у тим случајевима као делимични или потпуни сопственик, држава би се њима користила као главним својим приходима, чиме би јој се не само омогућило најлакше спровођење привредног плана, већ и спровођење општег пореског растерећења уз ослобађање од монополских огромних цена основних производа (шећер, со и друго), а затим и само осигурање потребних социјалних услова за радеништво везано за ту врсту индустрије. Од свих привредних грана, рударство уопште, и рударска индустрија посебно, најприродније би одговарало овом облику индустријализације. Поред ове, појављује се могућност делимичне или потпуне етатизације на комерцијалној основи и извесног дела велике индустрије која служи претежно за задовољење важних државних и битнијих народних потреба, као на пр. фабрике вагона, теретних аутомобила и трактора, пољопривредних справа, оружја, муниције, експлозива и томе слично.

У вези са овим питањем напомињемо, да се с извесне тачке гледишта може сматрати погрешним до сада укорењено мишљење: да за етатизацију великих привредних предузећа држава није дорасла услед потребе огромног капитала чак и ако се за пример узме и укупна до рата инвестирана сума у сва наша рударска предузећа, експлоатисана од страног капитала. Ово изгледа не би престављало битну тешкоћу, ако би се етатизација спроводила

(између осталих и Милорада Недељковића, Недићевог министра народне привреде), врхунац његове теоријске разраде представљају чланци Димитрија Љотића и Милосава Васиљевића, објављивани у гласилима Збора („Отаџбина“, „Српски народ“, „Билтен“ и др.).

плански у етапама, делом у целисти, делом са 51% учешћа и са циљем, да се на пр.: рударство не задржи искључиво на експлоатацији и експорту најосновнијих сировина, које дају релативно мали део опште могућности прихода, већ да се оне делимично и индустриски прерађују.

За сада би се могло рећи, да је овај нови облик индустријализације, који је од стране капитала озлоглашен тендециозно као страшило, има своју огромну важност и велику будућност, али, ако би пружио пуне користи, безусловно захтева паралелно разумно решење низа других питања у битној вези, између којих посебно решење опште чиновничке ситуације, израду посебног закона за етатизирану индустрију којим би се омогућио довољан еластичитет рада, као и остављањем индустрије искључиво у руке стручности и потпуном елиминацијом политичких утицаја. – Најбољи доказ за позитивност овог система пружају већ релативно значајни резултати постигнути у неколико важнијих етатизираних предузећа, извршених неколико година пред рат у бившој Југославији – и поред врло тешких услова, под којима се је развијала односно, потпуног осуства горе истакнутих неопходних мера које би се морале створити.³¹

Без потребе многог тумачења, из овог система свакако би траблао потпуно избацити арсеналски тип индустрије, као најнесрећнији облик индустрије уопште.

Једна од важних студија при обради плана индустријализације земље, обухвата питање одређивања обима појединих индустрија и њиховог положаја, у складу са природним потребама и условима земље.

У вези са тиме, као и са осталим подпроблемима, неопходно је потребно претходно прикупити и средити низ података, међу којима долазе на првом месту:

а) подаци обрадивих земљишта, пашњака, воћњака, шума итд. , по врстама величинама положају и сопствености;

б) производња појединих пољопривредних продуката по врстама, количинама и месту, која одговара реалном стању предратног периода;

в) капацитет пољопривредне радне снаге из предратног периода;

г) просечна потрошња појединих пољопривредних и индустријских производа у земљи, као и оних експортираних, по врстама и количинама;

д) попис свих наших осталих најважнијих сировина по врстама приближној процени квалитета, положају и сопствености; обратити нарочиту пажњу сточарству;

³¹ Реч је о предузећима значајним превасходно са становишта одбране земље, попут Југословенског челика.

ђ) попис целокупне наше постојеће индустрије по врстама, капацитету, квалитету производа, стању, положају, сопствености, могућности за друге корисне адаптације, могућностима проширења и томе слично;

е) подаци о укупној индустријској радној снази према квалификацијама, запосленој пре рата у појединим врстама индустрије;

ж) слични подаци о производњи и потрошњи по глави у страним земљама – ради оријентације.

На основу тих и других потребних података имали би се установити и израдити:

- 1) преглед капацитета наше земље у погледу производње пољопривредних производа, по врстама и месту, разрађен алтернативно а у складу са природним условима, уз прорачун унутрашње потрошње под претпоставком нормалног просечног животног стандарда.
- 2) Процена унутрашњих наших потраба у појединим важним индустријским артиклима.
- 3) Преглед наших првих потреба у индустријама свих врста, у складу са расположивим радним капацитетом, по врстама, количинама и положају, са поређењем према постојећој производњи у циљу стицања оријентације на потребу евентуалне преоријентације постојећих индустрија и допуне новим, разрађен на бази програма од 10 година, подељен у етапе према важности и хитности. У том плану предвидети посебан део који ће се односити на први период обнове земље, пошто је исти везан за нарочите потребе у непосредном послератном времену. Такође треба посебно разрадити део који се односи на преоријентацију пољопривреде и индустрије. Трећи део би се односио на нормални развој и унапређење индустријске активности.
- 4) Процена могућности развијања извесних индустријских природних грана ради експорта, по врстама и количинама у складу са расположивим радним капацитетом земље.
- 5) Груписање индустрије по врсти, обиму и положају, које долазе у обзир за задружну основу.
- 6) Груписање врста индустрије, код којих долази у обзир етатизација; одређивање њеног облика, и израда плана прогресивне етатизације.
- 7) Израда нацрта општег индустријског закона на диригованој основи, и посебних закона о етатизацији, као и задругарског и рударског.
- 8) Нацрт финансиског и економског ефекта целокупног програма индустријализације, разрађен у неколико оптималних алтернатива итд.

⁵⁹ Димитров, *История на радиото*, II, р.71.

Инж. проф. Душан С. Томић, с. р.
Др Милан Т. Луковић, с. р.
Др инж. Панта С. Тутунџић, с. р.
Инж. Слоб. Добросављевић, с. р.
Инж. Душан Ј. Витас, с. р.
Др инж. Гојко И. Влаинац, с. р.
Инж. др Бранислав Којић, с. р.
Инж. Павле Васић, с. р.

Summary

Александар Стојановић

Industrialization project in Serbian civil/cultural plan (1942–1944)

Key words: *Serbian civil-cultural plan, industrialization, etatisation, cooperative economy, agriculture, Vladimir Velmar-Janković, Milosav Vasiljević, JNP Zbor*

Serbian civil/cultural plan was unique plan in history of Serbian state. Conceived and developed by Vladimir Velmar-Jankovic, deputy-minister of education in Serbian government under occupation (1941–1944), it presented a complex plan for organization of all life segments in peace time. One part of that plan, named Technical sector, was developed for purposes of post-war restoration, infrastructural projects and electrification and industrialization of country. In this article original project documentation considering industrialization of country has been published for the very first time. Project documentation contains historical retrospective of industrialization process in Kingdom of Yugoslavia, sum of current industrial problems and number of system solutions, which should be implemented after the war. Historical part of project underlines some of large weaknesses of Yugoslav pre-war industrialization: its orientation toward exporting mostly raw materials or primary products, lack of any organization in process and extremely large influence of personal and foreign interests in industry. Main offered solution was transition to agricultural industry, with development of other industrial branches toward boosting agricultural production. It also implied planned economy, with large-scale state intervention in production and development of industry. Alongside these processes, a step-by-step etatisation and nationalization of mines and large factories were planned.